

Indywidualne ścieżki ryzyka a profilaktyka

Maria Deptuła

Badania naukowe sugerują, że czynniki ryzyka wiążą się ze sobą tworząc tzw. ścieżki ryzyka w toku rozwoju dziecka. Artykuł przybliży dwie ścieżki indywidualnego ryzyka używania substancji psychoaktywnych i powstawania innych ryzykownych zachowań w okresie dojrzewania. Jedną nieprawidłową ścieżkę rozwoju inicjuje niewłaściwe wypełnianie ról przez rodziców, drugą – deficyty poznawcze dziecka. Obie ścieżki zaczynają się bardzo wcześnie. Jedna powstaje we wczesnym okresie przedszkolnym, druga, gdy dziecko podejmuje naukę w szkole. Dlatego działania profilaktyczne należy podejmować już w okresie przedszkolnym i w młodszym wieku szkolnym. Artykuł przedstawia również cele oddziaływań profilaktycznych powiązane ze ścieżkami ryzyka oraz propozycje sposobów ich osiągnięcia w kolejnych etapach rozwoju dziecka.

Ścieżka ryzyka zapoczątkowana niewłaściwym wypełnianiem roli przez rodziców

Ta ścieżka ryzyka została wyodrębniona dzięki modelowi socjopatycznych zaburzeń zachowania u młodzieży T. Jacoba i K. Leonarda (1997). Zgodnie z nim „wczesne problemy relacji rodzic – dziecko sprawiają, że umiejętności społeczne i poznawcze dziecka są nieadekwatne, co może powodować odrzucenie przez rówieśników i niepowodzenia w nauce, jak również późniejsze zaburzenia w nabywaniu sprawności oraz przystępowanie do grup rówieśniczych o charakterze socjopatycznym” (R. Zucker i wsp., 1997, s.13). Zaburzona realizacja ról rodzicielskich (której przejawem może być brak czułości, niewielkie zaangażowanie się w opiekę nad dzieckiem, niedostateczna lub niekonsekwentna dyscyplina i kontrola

rodzicielska, nadmierny krytycyzm a nawet wrogość wobec dziecka) prowadzi do antyspołecznych zachowań dziecka w okresie przedszkolnym, takich jak agresja i nieposłuszeństwo wobec dorosłych (Jacob, Leonard, 1997, s. 107-108, 119).

Jeśli rodzina nie otrzyma pomocy, to zaburzenia w rozwoju dziecka postępują i w okresie pierwszych lat nauki ujawniają się w postaci odrzucenia przez rówieśników w klasie szkolnej oraz słabych postępów w nauce. Wiadomo, że odrzucenie przez rówieśników i wczesne problemy w nauce są silnymi czynnikami ryzyka takich niekorzystnych zjawisk, jak np.: porzucenie szkoły, zachowania antyspołeczne, przestępczość, psychopatologia (Gagnon, 1988), używanie substancji psychoaktywnych (Coie i wsp.). Na początku okresu dorastania młodzież ta przyłącza się do grup rówieśniczych, skupiających nastolatków niedostos-

wanych społecznie i podejmuje ryzykowne zachowania, w tym nadużywanie alkoholu i narkotyków, popełnianie przestępstw (Jacob, Leonard, 1997, ryc. 3. 119), (wzajemne powiązania omówionych czynników ryzyka przedstawia schemat 1.).

Analizując konsekwencje braku akceptacji dziecka przez rówieśników dla jego rozwoju psychospołecznego, zwraca się uwagę na to, że dziecko odrzucane nie może zaspokoić potrzeby przynależności i uznania w grupie rówieśniczej. Odrzucenie przez rówieśników obniża jego samoocenę i uniemożliwia rozwój kompetencji społecznych. Dla ich rozwoju niezbędne są bowiem w tym okresie życia dobre relacje z rówieśnikami, zwłaszcza posiadanie choćby jednego przyjaciela. Brak kompetencji społecznych uruchamia silny mechanizm „błędnego koła” w interakcjach społecznych, powodujący coraz częstsze odrzucanie dziec-

ka przez rówieśników (dziecko jest odrzucane we wszystkich grupach, z którymi próbuje nawiązać kontakt) i niemożność rozwijania kompetencji interpersonalnych. (Brzezińska 2004; Deptuła, 1997; Grochulska, 1992; John, 1987; Gagnon, 1988; Janosz i LaFrenière, 1991; Vitaro i wsp., 1992).

Cele działań profilaktycznych powiązane z pierwszą ścieżką ryzyka

• Cele działań profilaktycznych adresowanych do rodziców

Interwencja profilaktyczna w przypadku tej grupy dzieci powinna zacząć się już w okresie przedszkolnym. W przypadkach szczególnie nasilonych zaburzeń w realizacji ról rodzicielskich, czego przejawem może być m.in. wrogość wobec własnego dziecka, czy jego emocjonalne odrzucenie, konieczna jest specjalistyczna pomoc psychologiczna. Zadaniem wychowawcy w przedszkolu jest jedynie przeprowadzenie interwencji, która skłoni rodziców do skorzystania z pomocy specjalisty.

Jeśli natomiast niewłaściwe zachowania rodziców wynikają z braku wiedzy o potrzebach dziecka i sposobach ich zaspokajania, to interwencja może mieć charakter działań edukacyjnych. Ich celem jest wzbogacanie wiedzy o potrzebach dzieci i metodach stymulowania ich rozwoju społecznego oraz metodach korygowania już istniejących zaburzeń zachowania. Rodzice i wychowawcy skorzystać mogą z metody modelowania połączonego z egzekwowaniem wymagań, modelowania połączonego z moralizowaniem, metody indukcji opisanych przez J. Reykowskiego (1979) czy programu C. Sutton „Jak radzić sobie z trudnymi zachowaniami u dzieci”, odwołującego się do założeń behavioryzmu. Cenną propozycją może też być trening umiejętności wychowawczych, oparty na założeniach psychologii humanistycznej, zwłaszcza na podejściu skoncentrowanym na osobie, opracowanym przez C. Rogersa (2002). Działania te mogą obejmować także wychowawców w przedszkolu a osobą prowadzącą interwencję może być pedagog z poradni psychologiczno-pedagogicznej opiekującej się dziećmi z danej placówki. Edukację rodziców mogą także z powodzeniem prowadzić organizacje pozarządowe, których statutowa działalność dotyczy wyrównywania szans rozwo-

ju dzieci wychowujących się w niekorzystnych warunkach.

• Cele działań profilaktycznych podejmowanych przez wychowawców w pracy bezpośredniej z dziećmi

Pracując bezpośrednio z dziećmi w wieku przedszkolnym lub w młodszym wieku szkolnym, wychowawcy mogą korzystać z metody powierzania zadań (Reykowski, 1979) czy programu wychowawczo-profilaktycznego „Spójrz inaczej” (Kołodziejczyk i wsp., 1997). Metodą korygowania zaburzeń w rozwoju społecznym dzieci w tym wieku może być socjoterapia (Strzemieczny, 1988; Sobolewska, 1993) opisywana także przez K. Sawicką na łamach „Remedium”. W specjalnie tworzonych małych grupach złożonych z dzieci odrzucanych, pedagodzy mogą również zastosować program reedukacji dzieci agresywnych opracowany przez J. Grochulską (1992). W tym okresie życia, obok stymulowania i korygowania rozwoju społecznego dzieci znajdujących się na tej ścieżce ryzyka, istotne jest także budzenie ich motywacji do nauki i kształtowanie niezbędnych nawyków sprzyjających uczeniu się.

• Ścieżka ryzyka zapoczątkowana zaburzeniami funkcji poznawczych

Druga ścieżka ryzyka (schemat 2.) rozpoczyna się od zaburzeń w rozwoju poznawczym dziecka. Chodzi tu m.in. o zaburzenia koncentracji uwagi, percepcji wzrokowej, koordynacji wzrokowo-słuchowo-ruchowej, które utrudniają lub uniemożliwiają dziecku osiąganie sukcesów w toku jednakowego dla wszystkich procesu nauczania. Jeśli dziecko nie otrzyma w porę specjalistycznej pomocy, narastają jego problemy w nauce i postępuje upośledzenie zdolności do radzenia sobie z trudnościami. Dalszą konsekwencją jest odrzucenie przez rówieśników w klasie szkolnej prowadzące do zaburzeń w rozwoju społecznym (patrz wyżej). Nie udzielenie dziecku pomocy w rozwoju w obu tych sferach, powoduje, że dzieci te w okresie dojrzewania przyłączają się do grup rówieśniczych skupiających osoby z podobnymi problemami, w których normą jest używanie substancji psychoaktywnych (zob. Chassin, 1997, s. 95).

• Cele działań profilaktycznych powiązane z drugą ścieżką ryzyka

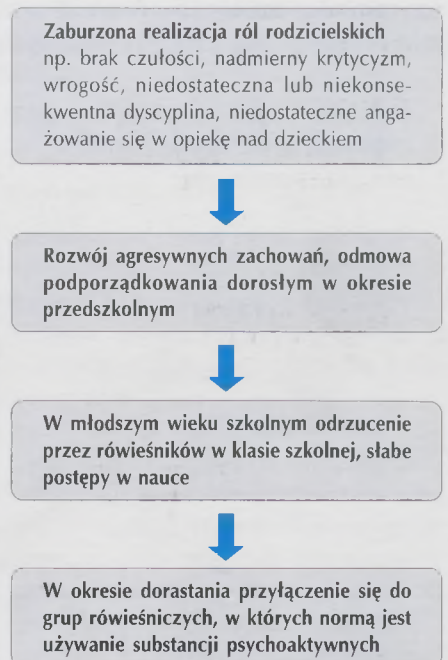
Działania profilaktyczne powiązane z tą ścieżką ryzyka nastawione są na poprawę i roz-

wój poznawczego i psychospołecznego funkcjonowania uczniów, a adresatami tych działań są rodzice, nauczyciele i dzieci w klasie szkolnej oraz uczestnicy specjalnie tworzonych grup terapeutycznych.

Duże ryzyko rozwoju zaburzeń na dalszych etapach rozwoju powinno prowadzić do wczesnego rozpoznawania takich dzieci i udzielania im specjalistycznej pomocy. Taką formą pomocy są zajęcia korekcyjno-kompensacyjne prowadzone przez przeszkolonych nauczycieli. Jednak trzeba pamiętać, że dzieci z zaburzeniami w rozwoju zdolności poznawczych doświadczają w procesie edukacji wielu sytuacji trudnych, które przyczyniają się do zaniku motywacji do uczenia się i jakiegokolwiek wysiłku kojarzącego się z edukacją szkolną. Z tego względu rodzice i nauczyciele powinni opanować wiedzę i umiejętności niezbędne dla stymulowania rozwoju poznawczego dzieci, sztukę motywowania ich do podejmowania wysiłku oraz rozwijania odporności na sytuacje trudne.

Ważnym celem pracy wychowawczej z klasą jest kształtowanie tolerancji dla uczniów, którzy mają trudności w nauce i kontaktach społecznych. Nie chodzi o zaniżenie wymagań,

Schemat 1. Indywidualna ścieżka ryzyka zapoczątkowana zaburzeniami realizacji ról rodzicielskich

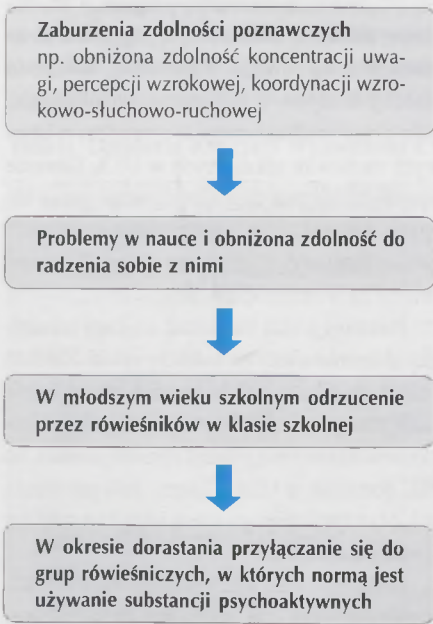

Opracowanie własne na podstawie Jacob, Leonard (1997).

co często praktykuje się wobec tej grupy dzieci, lecz zwiększanie poziomu wsparcia i stawianie takich wymagań, z którymi przy pomocy dorosłych i własnym zaangażowaniu dziecko może sobie poradzić. Tymczasem częstą praktyką nauczycieli jest właśnie zaniżanie wymagań i nie udzielanie wsparcia (zob. Konarzewski, 1991; Klus-Stańska, 1994; Janowski, 1989). Kształtowanie klimatu tolerancji w grupie musi więc zacząć się od zmiany postaw nauczycieli wobec tej grupy dzieci, a następnie świadomego modelowania postaw tolerancji w zespole klasowym.

Z uwagi na to, że dzieci z trudnościami w nauce często są odrzucane przez rówieśników, kolejną grupą celów dotyczy stymulowania i korygowania rozwoju psychospołecznego. W tym celu można wykorzystać te same metody i programy działania, które zostały wymienione w związku z zaburzeniami rozwoju społecznego u dzieci znajdujących się na pierwszej ścieżce ryzyka. O tym, czy dziecko wymaga pracy w specjalnie utworzonej grupie, czy wystarczająca będzie stymulacja jego rozwoju w toku pracy z całą klasą, wspierana pracą wychowawcy w kontakcie indywidualnym – decyduje głębokość zaburzeń i gotowość dziecka do uczestniczenia w zajęciach specjalnie tworzonych grup.

Schemat 2. Indywidualna ścieżka ryzyka zapoczątkowana zaburzeniami zdolności poznawczych

Opracowanie własne na podstawie Chassin (1997).

• Cele działań profilaktycznych adresowanych do dzieci z obu ścieżek ryzyka w okresie dorastania

W okresie dorastania, kiedy w grupach ryzyka obserwujemy narastanie niepowodzeń w nauce i w kontaktach społecznych z rówieśnikami akceptowanymi i dobrze przystosowanymi, cele oddziaływań muszą odnosić się do obu tych sfer życia młodego człowieka.

W pracy z zespołem klasowym wychowawcy mogą korzystać z rekomendowanych przez PARPA, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, MENiS programów wychowawczo-profilaktycznych, które mają naukowe podstawy i których skuteczność została potwierdzona. Ważne jest również tworzenie w szkołach warunków i klimatu sprzyjającego podejmowaniu przez młodzież działań na rzecz innych ludzi i rozwijania własnych zainteresowań, kształtowaniu motywacji do nauki i aspiracji edukacyjnych. Przyczynia się to do wzmacniania kluczowych czynników chroniących przed używaniem substancji psychoaktywnych i podejmowaniem innych ryzykownych zachowań (Ostaszewski, 2005 a).

Młodzież znajdująca się na którejś z przedstawionych tu ścieżek ryzyka wymaga także zindywidualizowanej pomocy, adekwatnej do przejawianych zaburzeń. Takie działania mogą podjąć pedagodzy szkolni organizując, w zależności od potrzeb, zajęcia specjalistyczne.

Interesującą propozycją zachęcania nastolatków do nauki i rozwijania dyspozycji pomagających w osiąganiu powodzenia w tej dziedzinie, jest program E. Kaniewskiej-Pęczak, M. Płócińskiej „Jak polubić naukę”. Dla tych 11-12-latków, którzy stracili nadzieję na sukcesy szkolne czy powodzenie w kontaktach interpersonalnych może być pomocne uczenie się optymistycznego podejścia do życia. Warto w tym celu wykorzystać „Pensylwański Program Zapobiegania Depresji” przedstawiony przez M.P. Seligmana (1997).

W projektowaniu pomocy biernym 12-13-latom może pomóc propozycja A. Strzeleckiej (1987), która stanowi przykład programu tworzego przez pedagoga szkolnego dla każdego dziecka na miarę jego potrzeb i możliwości, realizowanego przy współpracy z wychowawcą klasy i nauczycielami uczącymi nastolatka.

Ostatni z proponowanych tu celów działań profilaktycznych wynika z faktu, że młodzież, która znalazła się na obu ścieżkach ryzyka i nie

uzyskała we wcześniejszych fazach rozwoju skutecznej pomocy, podejmuje w okresie dorastania wiele zachowań ryzykownych, m.in. eksperymentuje z substancjami psychoaktywnymi. Powstrzymaniu procesu przechodzenia od fazy okazjonalnego używania substancji psychoaktywnych do fazy nadużywania lub uzależnienia, służy procedura opracowana w Pracowni Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M” Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie (Borucka i wsp., 2002). Realizacja tego celu wymaga ustalenia w szkołach jasnych reguł dotyczących substancji psychoaktywnych, gotowości nauczycieli do ich bezwzględnej egzekwowania, umiejętności współpracy z młodzieżą i rodzicami. Jest to, jak dotąd, jedyna procedura reagowania na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych, której efekty były sprawdzane w toku badań empirycznych.

Przedstawione mechanizmy powstawania ścieżek ryzyka i powiązane z nimi cele działań profilaktycznych, przypadają na okresy szczególnej podatności dziecka i jego rodziny na oddziaływanie:

- 2-3 rok życia, kiedy następuje nauka samoregulacji behawioralnej i emocjonalnej;
- pierwsze lata szkolne, kiedy następuje rozwój relacji z otoczeniem, uczenie się pracy w systemie szkolnym;
- okres dojrzewania, (czas przejścia ze szkoły podstawowej do gimnazjum), który charakteryzuje się wzrastaniem samodzielności i niezależności, burzliwymi przemianami fizycznymi i wzrostem natężenia stresów oraz nacisków rówieśników (Jacob, Leonard 1997, s.122).

W tych właśnie okresach interwencji, których celem jest zmiana kierunku rozwoju, mają największe szanse powodzenia (ibidem). Warto to brać pod uwagę w szkoleniach kadr nauczycielskich oraz przy konstruowaniu szkolnych programów profilaktyki, które miały w założeniu tworzyć podstawy systemowych rozwiązań profilaktycznych w oświacie. □

Autorka jest pedagogiem, profesorem na Uniwersytecie im. Kazimierza Wielkiego, trenerem PTP, kierownikiem Zakładu Pedagogiki Opiekuńczo-Wychowawczej.

* Szczegółowa bibliografia podana przez Autorkę dostępna jest w redakcji pisma.